

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Яровий Дмитро Олександрович

УДК: 316.4: 323.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА**

19.00.11 – політична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, старший науковий співробітник **Кочубейник Ольга Миколаївна**, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент **Дроздов Олександр Юрійович**, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

кандидат психологічних наук **Абаніна Ганна Валентинівна**, доцент кафедри психології Університету економіки та права «КРОК»

Захист відбудеться 19 березня 2019 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070 м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Автореферат розісланий «16» лютого 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа обґрунтована потужним впливом цих джерел комунікації на світову політику, міждержавні та внутрішньодержавні відносини між політичними акторами, соціальні процеси у межах суспільства, пов'язані із конструюванням та підтриманням цілісності спільнот та релевантних ідентичностей, а також на інформаційно-психологічну безпеку суспільства, для якого ці медіа часто виступають джерелом ескалації конфліктів.

У дослідженнях, здійснених у рамках дискурсивного підходу та пов'язаних із громадянським протистоянням, висвітлюються особливості конструювання образу ворога (Г. Ковальова, Г. Козирев, Д. Шевчук). Окремі аспекти громадянського протистояння розглядалися В. Можаровським, М. Слюсаревським при вивченні соціального конфлікту та соціальної напруженості в Україні. Роль групової поляризації в комунікативних процесах як базового процесу громадянського протистояння розглядається в роботах С. Московічі, Р. Харре.

Можливість дослідження громадянського протистояння з використанням методології дискурс-аналізу ґрунтується на розумінні його як соціально конструйованого ефекту соціальної реальності, що зокрема представлено в працях Е. Лакло, Ш. Муфф, дослідників критичного дискурс-аналізу Р. Водак, Т. ван Дейка, Н. Феркло, представників української наукової школи І. Жадан, О. Кочубейник, Н. Чепелевої.

Дослідження соціальних комунікацій та соціальних медіа як сфери політичного та психологічного впливу реалізовано у роботах С. Даниленка, Є. Магди, Г. Мироненко, Л. Найдьонової, Е. Нвека, П. Олешука, П. ван Хема та інших. В окремих дослідженнях, що стосуються, зокрема, питань віртуальної комунікації, розкриваються особливості конкуренції публічних арен та надлишковості інформації (Ч. Боск, Дж. Най, С. Хілгартнер), їхньої групової поведінки (О. Дроздов) тощо.

Отже, на дослідження громадянського протистояння в соціальних медіа звертають увагу дослідники зі сфери психології, політології, комунікативістики. Водночас у політико-психологічному науковому доробку не приділено достатньо уваги системному дослідженню особливостей громадянського протистояння як одного з різновидів соціально-політичних конфліктів та практик громадянського протистояння в середовищі соціальних медіа.

Саме це зумовило вибір теми дослідження: **«Психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах науково-дослідницької роботи лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (державний реєстраційний номер 0117U000196). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 3/16 від 11 лютого 2016 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових

досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 р.), змінено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 11/18 від 13 вересня 2018 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 27 листопада 2018 р.).

Об'єкт дослідження – громадянське протистояння в соціальних медіа.

Предмет дослідження – психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа.

Мета дослідження: виявлення особливостей конструювання психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа, котрі можуть застосовуватися у регулюванні соціально напруженої комунікації.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

1. Здійснити аналіз понять та термінів, які використовуються щодо континууму конфліктних соціально-політичних процесів, визначити особливості громадянського протистояння як окремого політико-психологічного феномену та специфіку його конструювання в дискурсивному полі України.

2. Виявити особливості функціонування дискурсів в соціальних медіа, пов'язані з конструюванням групової поляризації як базового процесу розгортання громадянського протистояння.

3. Розробити аналітичну модель дослідження дискурсів у соціальних медіа релевантних до політичної тематики.

4. Систематизувати основні психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа українського сегменту та описати психологічні ефекти, що виникають внаслідок їхнього використання.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів, реалізація яких дозволила отримати відповіді на поставлені питання. *Теоретичні методи* – аналіз, синтез, зіставлення, порівняння, систематизація, моделювання, наукова інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів – для співставлення теорій та виділення продуктивних положень і розробки моделі. *Емпіричний метод* – критичний дискурс-аналіз (за моделлю Н. Феркло) для визначення особливостей конструювання практик громадянського протистояння в соціальних медіа, пояснення специфіки групової поляризації в цьому середовищі та систематизації виокремлених практик.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- визначено особливості конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України, такі як експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності українця, вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів всередині країни, семантична невизначеність та проактивна діяльність держави;

- розкрито процедурні особливості функціонування політичних дискурсів у соціальних медіа, а саме: утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі у діалозі, персоналізація комунікатора, наявність ефектів «інформаційного кошика»

чи «інформаційної бульбашки», завдяки яким у медіа середовищі групами інтересів реалізується цілеспрямований вплив на суспільство;

- виявлено особливості комунікації в соціальних медіа, що уможливають конструювання громадянського протистояння, а саме: транстемпоральність дискусії, проникність кордонів комунікації, цензурування та самоцензурування, самопрезентація, самототожність та самокатегоризація комунікатора, розпорошення уваги, збіднення каналів комунікації, конверсія меншості та контрольованість дискусій;

- визначено два типи психологічних практик громадянського протистояння – практики залучення, що ведуть до розширення кола учасників, та практики загострення, що призводять до поглиблення протиріч;

- ідентифіковано та охарактеризовано психологічні практики громадянського протистояння у соціальних медіа українського сегменту, такі як сегрегація членів спільноти, дискредитація дискурсу, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, конструювання винуватця та ініціювання реакції;

- встановлено психологічні ефекти, продуковані практиками громадянського протистояння в соціальних медіа на спільноти (монотонія, амбівалентність, десенсибілізація та алертність) та висвітлено можливості їхнього застосування у процесах деконструкції громадянського протистояння.

Поглиблено уявлення:

- про феномен громадянського протистояння як форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії;

- про застосування ресурсів критичного дискурс-аналізу в політичній психології для вивчення комунікацій у віртуальному середовищі;

- про критерії відбору комунікативних кейсів при застосуванні критичного дискурс-аналізу за моделлю Н. Феркло (лінгвістична насиченість текстів, напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі, поширення дискурсів поза віртуальним середовищем);

- про психологічні практики як сукупність усталених в спільноті способів діяльності, завдяки яким конкретна особа залучається до інтеракцій, обумовлених функціонуванням соціальних інституцій, впливає на власні стани, процеси та властивості.

Практичне значення. Науковий доробок автора має практичну цінність з точки зору упередження конфліктних ситуацій та захисту інтересів держави, суспільства і громадян в інформаційно-психологічному середовищі. Запропоновані способи мінімізації негативного впливу групової поляризації в соціальних медіа можуть бути впроваджені в діяльність українських органів державної влади та державної безпеки. Отримані результати можуть використовуватися практичними, політичними та соціальними психологами в процесі розробки соціальних програм, зокрема, для мінімізації негативних наслідків конфліктів між представниками різних форм ідентичностей в Україні; політичними консультантами під час

передвиборчого процесу, а також при розробці навчальних курсів з психології, філософії, психолінгвістики, теорії та практики комунікацій, конфліктології.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження та висновки роботи доповідалися й обговорювалися на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія людини: свідомість і реальність» (30-31 жовтня 2018 р., м. Ніжин); Третій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» (1 лютого 2016 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції «Communication and Information Sciences in Network Society: Experience and Insights II» (19 червня 2014 р., м. Вільнюс, Литва); науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології та педагогіки» (9-10 листопада 2018 р., м. Харків); Всеукраїнській науковій конференції «Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання» (6 грудня 2017 р., м. Чернігів); VII Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (11 листопада 2017 р., м. Київ); VIII Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (12-13 жовтня 2017 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні закономірності самовизначення особи в сучасному світі» (3 листопада 2016 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (25 листопада 2015 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (29-30 листопада 2013 р., м. Дніпро); онлайн круглому столі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальний діалог у контексті європейської політики» (18 листопада 2016 р., м. Київ); Весняній Академії НАТО на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка (4-6 квітня 2016 р., м. Київ); Осінній Академії НАТО на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка (8-10 жовтня 2014 р., м. Київ); Міжнародній зимовій школі Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (5-7 лютого 2014 р., м. Київ).

Результати дослідження впроваджено в роботу Української фундації безпекових студій (Довідка № 10/1 від 19.10.2018 р.), Центру політичних студій та аналітики «Ейдос» (Довідка № 242 від 23.10.2018 р.), Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Довідка № 0012 від 26.10.2018) та Українського інституту консультативної психології та психотерапії (Довідка № 4 від 04.04.2018).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 13 одноосібних публікаціях, із них 6 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, 1 з яких індексується міжнародними наукометричними базами; 7 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел, що налічує 188 найменування (з них 32 іноземними мовами) та двох

додатків. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, основна частина – 156 сторінок. Дисертація містить 2 таблиці та 2 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, описано методи дослідження, представлено наукову новизну та практичне значення, наведено дані про апробацію результатів, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі «**Особливості відтворення громадянського протистояння в релевантних до політичної тематики дискурсах**» представлено стан розробки досліджуваної проблеми в межах різних наукових підходів; розглянуто різні тлумачення громадянського протистояння та проаналізовано дискурс як середовище його відтворення; визначено особливості перебігу цього процесу в дискурсивному полі сучасної України.

Ґрунтуючись на дослідженнях, які визначають співвідношення понять громадянського протистояння, громадянської війни та громадянського конфлікту (Е. Анкудінов, Є. Луняк, Дж. Тернер), поняття соціального конфлікту (О. Іванов, Р. Дарендорф) та різні аспекти громадянського протистояння у зв'язку із соціальним конфліктом та соціальною напруженістю в Україні (В. Можаровський, О. Новакова, М. Слюсаревський), визначено, що в політико-психологічному аспекті громадянське протистояння є складним феноменом, дослідження якого посідає важливе місце у розумінні конфліктних соціально-політичних процесів в суспільстві (рис.1.1).

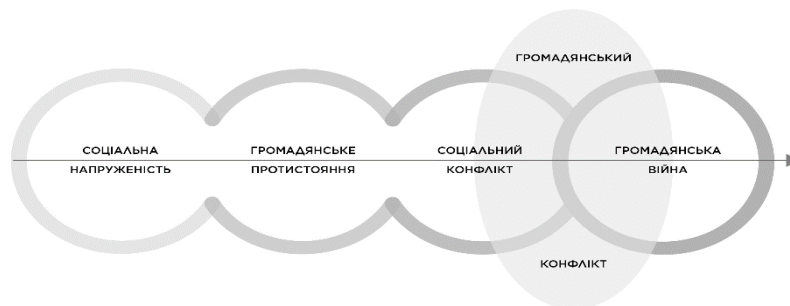

Рис. 1.1. Континуум конфліктних соціально-політичних процесів

Громадянське протистояння розглянуто як форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії.

Критерієм громадянського протистояння, що відділяє його від соціальної напруженості, є вибудовування образу ворога в дискурсі. На відміну від соціальної напруженості, громадянське протистояння є активним процесом, який не обмежується невдоволенням суб'єктів і передбачає розпочинання конкуренції дискурсів та артикуляцію ними ідентичностей за критерієм «свій-чужий» (внаслідок якої комунікатори ідентифікуються як учасники протистояння).

Критерієм, що відрізняє громадянське протистояння від соціального конфлікту, є менш глибокий та системний рівень протиріч у площині аксіологічних проблем, що мають історичні корені (мова, релігія). Громадянське протистояння виступає фазою кристалізації протиріч між групами у сфері цінностей, яка може поглибитися і перерости в соціальний конфлікт – боротьбу за цінності, владу або власність.

Критерієм громадянської війни як кульмінації конфліктних соціально-політичних процесів з дискурсивної точки зору є дегуманізація ворога, тобто таке конструювання, відповідно до якого «ворог» постає не лише «чужим», а невизначеним, репрезентацією асоціальної сили, позбавленої нормативних обмежень. «Ворог» є не лише носієм «інших» цінностей, а антиподом людяності.

Будучи мовним корелятом соціальної практики, дискурс пов'язаний із ескалацією соціально-політичного конфлікту та може слугувати ідентифікатором стадії останнього. А саме: через дискурсивне протиставлення ідентичностей та конструювання образу ворога відбувається перехід від соціальної напруженості до громадянського протистояння з подальшим розгортанням в інші різновиди конфліктної взаємодії.

Описані вище дискурсивні критерії ідентифікації окремих етапів континууму конфліктних соціально-політичних процесів використовувалися при дослідженні психологічних практик громадянського протистояння. На публічних аренах, де оприявнюється конкуренція дискурсів, ескалація таких процесів відбувається через групову поляризацію – оформлення різнорідних думок учасників в протилежні взаємовиключні позиції. Показано, що групову поляризацію є важливим психологічним феноменом, що впливає на континуум конфліктних соціально-політичних процесів в суспільстві через відтворення *ціннісних протиріч в дискурсах і є базовим процесом громадянського протистояння в соціальних медіа*.

Показано, що основними особливостями конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України є:

- *експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності*, яка пов'язана з проблемами синхронізації розуміння спільної історії, мови та національної ідеї в Україні, кризою ідентичності у деяких груп та пошуком балансу між цими ідентичностями;

- *вплив зовнішніх груп інтересів*, що вибудовується через «гібридну війну» Російської Федерації проти України, в якій інформаційна зброя відіграє одну з провідних ролей;

- *дегуманізація опонентів*, котра має деструктивне значення всередині країни, адже радикалізує громадянське протистояння та може використовуватися групами інтересів з країни-агресора для поширення вигідної їм картини та демонстрації наявності нібито громадянської війни в Україні;

- *семантична невизначеність* уможлиблює дифузійне використання термінів, яка використовується для відтворення різноспрямованих понять;

- *проактивна діяльність державних органів*, що є інструментом зниження потенційного рівня громадянського протистояння.

Описані вище особливості конструювання громадянського протистояння в кожному з випадків впливають на формування різних психологічних практик.

У другому розділі «**Теоретичні координати дослідження практик громадянського протистояння у соціальних медіа**» виявлено особливості відтворення дискурсів у соціальних медіа, зумовлені інтенсивністю перебігу дискурсів, широким колом учасників комунікації, надлишковістю інформації, технічними можливостями соціальних тощо. Показано, що особливості комунікації в соціальних медіа (такі як інтерактивність та динамічність) роблять їх продуктивним середовищем для здійснення дискурсивного впливу на суспільство.

Застосування дискурс-аналізу для дослідження громадянського протистояння базується на розумінні цього методу, представленому в дослідженнях закордонних теоретиків аналізу Р. Водак, М. Фуко, Т. ван Дейка, Н. Феркло, представників української наукової школи І. Жадан, О. Кочубейник, Н. Чепелевої.

Модель дослідження психологічних практик із застосуванням дискурс-аналізу базується на методологічних засадах, описаних в роботах А. Готліб, С. Дембицького, К. Джерджена, Т. Ізмайлової, А. Пашкової, Є. Полухіної, В. Руднева, О. Сабінської, Т. Титаренко, К. Черемних.

Відзначено, що основними особливостями відтворення дискурсів у соціальних медіа є утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі в діалозі, та ефекти «інформаційного кошика» або «інформаційної бульбашки». Зокрема, в умовах конкуренції за публічні арени комунікаторам в соціальних медіа необхідно бути прагматичними та сфокусованими на трансляції власного порядку денного без відволікання на зайву інформацію, щоб чітко досягати власних комунікативних цілей, а підтримки ілюзії участі в діалозі робить учасників дискурсу кращими об'єктами впливу для зміни сприйняття реальності. Ефект «інформаційного кошику» має місце, коли вмотивований користувач збирає з інформацію з різних джерел. Ефект «інформаційної бульбашки» відбувається, коли користувач отримує виключно комфортну інформацію.

Виокремлено особливості, що опосередковують більш швидкий та радикальний перебіг групової поляризації в соціальних медіа, такі як необхідність чіткого позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі, відсутність рамок, що обмежують ідентичність людини, нижчий рівень цензури, самоцензури, відповідальності комунікаторів, оперативність реакції комунікаторів, розсіювання уваги, можливість долучення сторонніх учасників, відсутність реального контакту тощо.

Стверджується, що з огляду на обраний ракурс дослідження особливості групової поляризації в соціальних медіа як базового механізму громадянського протистояння можуть бути виражені через специфіку середовища, комунікація в якому *менш обмежена для учасників, менш продуктивна і при цьому більш агресивна.*

Також у роботі запропоновано модель дослідження дискурсів у соціальних медіа, що є модифікацією трикомпонентної моделі критичного дискурс-аналізу Н. Феркло. В її основу покладено положення про дискурс як мовний корелят соціальної практики. Визначено, що *лінгвістичні характеристики дискурсу*

надають усвідомлення когнітивних процесів комунікаторів, позначають їхнє ставлення до тексту та цільової аудиторії. *Дискурсивні практики* демонструють ідеї, які транслюють дискурси, та їхній вплив на цільову аудиторію. *Соціальні практики* показують вплив дискурсів на перебіг громадянського протистояння в соціальних медіа та можливості більш широкого їхнього впливу на позавіртуальне середовище. Інтегровані та пов'язані з контекстом, ці компоненти надають уявлення про вплив особливостей політичного дискурсу, відображення процедурних особливостей відтворення дискурсів у соціальних медіа, особливостей групової поляризації в цьому комунікативному середовищі, а також уможливають виокремлення психологічних практик громадянського протистояння.

Психологічні практики громадянського протистояння нами визначено як сукупність усталених в спільноті способів діяльності, завдяки якій конкретна особа залучаючись до інтеракцій, обумовлених функціонуванням соціальних інституцій, впливає на власні стани, процеси та властивості. Особливістю психологічних практик порівняно із соціальними є те, що в ході їхнього відтворення змінюється не «порядок соціальності», а емоції, установки, стереотипи, ціннісні орієнтації, світогляд комунікатора.

Таким чином, психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа ідентифікувалися на підставі відтворення соціально опосередкованої сукупності лінгвістичних характеристик текстів, дискурсивних та соціальних практик на тлі контексту відтворення відповідних дискурсів. Для повноцінного охоплення психологічних практик, які мають місце в тих чи інших ситуаціях, здійснено дослідження комунікативних кейсів за кількома ознаками, серед яких *лінгвістична насиченість текстів, напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі, поширення дискурсів поза віртуальним середовищем.*

Джерелом емпіричного матеріалу стали Facebook-акаунти користувачів, які беруть участь в політичних дискусіях. *Внутрішня валідність дослідження* забезпечувалася дотриманням обраного теоретичного підходу та рефлексії позиції дослідника (автор усвідомлює власну позицію та водночас абстрагується, оцінюючи свою участь в дослідженні з точки зору «соціально інших»). Для забезпечення надійності та валідності отриманих даних використовувалась процедури *часової тріангуляції та тріангуляції даних* для мінімізації впливу психічного та емоційного стану автора. Масив даних дослідження розглядався двічі – у перші дні після активізації теми та після 4-6 тижнів від активізації. В період між проведенням аналізу уваги темі не приділялося.

У третьому розділі «**Дослідження комунікативних кейсів соціальних медіа як середовища відтворення психологічних практик громадянського протистояння**» представлено результати дослідження психологічних практик громадянського протистояння, встановлено та охарактеризовано психологічні ефекти, продуковані цими практиками. Дослідження здійснювалося з огляду на положення про наявність спільної структури, до складу котрої входить визначення мети, сторін взаємодії та інструментів.

Проаналізовано шість випадків громадянського протистояння в соціальних медіа, які різнилися за ступенем прояву певної критеріальної ознаки, а саме: за

критерієм лінгвістичної насиченості текстів – участь українського спортсмена в спортивному заході в країні-агресорі («Бій О. Усика») та «дерусифікація» в сучасній Україні («Радянська контркультура»); за інтенсивністю боротьби дискурсів у віртуальному середовищі – користування нерозмитненими автомобілями на європейських номерах («Єврономери») та напади на представників ромського етносу в Україні («Напади на ромів»); за поширенням дискурсів поза віртуальним середовищем – маргіналізація протестного потенціалу («Новий Майдан») та напади на громадських активістів («Ніч на Банковій»). Завдяки аналізу виокремлено низку практик, описаних нижче.

Сегрегація членів спільноти здійснюється як послаблення здатності комунікаторів до єднання через посилення протиріч між ними. *Активізація «сірої зони»* полягає у винесенні в дискурсивне поле нових тем для стимулювання процесів обговорення. *Мобілізація опонента* відтворюється у вигляді проведення дискурсивної контратаки, що виражається як опонування висловлюванням ініціаторів дискурсу. *Персоналізація комунікатора* відбувається внаслідок переведення сприйняття дискурсу на сприйняття особи комунікатора. *Визначення кордонів дозволеного* виражається як оцінка ступеню готовності суспільства до виправдання певних негативних дій. *Дискредитація дискурсу* полягає в його делегітимізації за рахунок висміювання та знецінення ключових положень. *Конструювання винуватця* – це каналізація агресії на винного, якого можна звинуватити у проблемах із одночасним отриманням переваг для власного дискурсу. *Ініціювання реакції* відбувається як єднання груп навколо певної ідеї задля посилення власного впливу, нарощування готовності суспільства до дії.

Показано, що виокремлені практики застосовуються групами інтересів для впливу на цільову аудиторію, а також можуть протікати як побічний ефект медіа-активності. Визначено, що оскільки практики різняться за рівнем агресивності впровадження, за цільовою групою, за часовим відрізком дії, різною є і їхня ефективність, тому практики є гнучким інструментом впливу. Важливо підкреслити, що окрема група інтересів як соціальний агент використовує практики в розмаїтому діапазоні для створення дискурсивних психологічних ефектів. В роботі виокремлено відповідні ефекти – *монотонію, амбівалентність, десенсибілізацію та алертність*.

Ефект *монотонії* постає як «суспільна втома». При аналізі кейсу «Бій О. Усика» показано, що такий ефект *виникає як наслідок надмірної експлуатації полярних дискурсів «спорт (культура) поза політикою/частина політики»*. Експлуатація цих дискурсів в українському комунікативному середовищі триває з початку російської агресії проти України в 2014 році і активно здійснюється як «антиросійськими», так і «проросійськими» групами інтересів. Спорт та культуру деякі комунікатори вважають елементами «м'якої сили, але для інших особисті симпатії до спортивних чи культурних діячів мають перевагу над політичними ідеологемами. Подібна ситуація має місце і у кейсі «Новий Майдан», який стосується суспільних протестів, що не викликають бурхливої реакції комунікаторів. Інструменти дискурсивної боротьби в цих випадках є звичними для аудиторії та не викликають емоційної реакції. Монотонія, що виникла навколо

зіткнення одноманітних дискурсів, спричиняє втому адресатів від цих дискурсів і втрату мотивації якось позиціонувати себе відносно подій. Цей ефект можна використовувати для відволікання уваги від важливих подій через «забивання» дискурсу зайвою інформацією, для зниження протестного потенціалу суспільства або для формування у громадськості «втоми від війни».

Амбівалентність полягає в дезорганізації мислення суб'єктів впливу і веде до продукування суспільного занепокоєння. Психологічні практики, використані у кейсі з «дерусифікацією», ведуть не лише до загострення протиріч, а й до розширення сфери учасників протистояння. В той час як у кейсі «Бій О. Усика» розпалювання ворожнечі на побутовому рівні не має значної ефективності через поверхневність питань, то у кейсі «Радянська контркультура», який зачіпає глибоко вкорінені цінності комунікаторів, розпалювання більш ефективно. Із загостренням ворожнечі між комунікаторами, що мають усталену позицію, такі практики призводять до дезорганізації мислення осіб, що вагаються – наприклад таких, що тепло ставляться до радянської контркультури, але мають антиросійську позицію, що виникла через війну проти України. Внаслідок переживання амбівалентності комунікатори схильні нервувати при прийнятті рішень та можуть вчиняти більш імпульсивні дії. Амбівалентність використовується для підштовхування громадян до підтримки імпульсивних дій, які не будуть позитивно сприйматися раціонально мислячими членами суспільства, проте у випадку «масовості» та емоційного забарвлення можуть бути схвалені.

Ефект *десенсибілізації* полягає у втраті учасниками комунікації чуттєвості та/або відлученні від певного дискурсу і виникає внаслідок реалізації практик дискредитації дискурсу та визначення кордонів дозволеного. У кейсі «Напади на ромів» ефект відтворюється завдяки підготовленому ґрунту – ліберальному дискурсу, який через активність його комунікаторів часто викликає саркастичне ставлення з боку широких мас. Висміюючи його цінності, опоненти піднімають поріг чуттєвості в суспільстві, що призводить до толерування у профанному дискурсі насильства проти окремих етнічних груп. В подальшому це може спричинювати толерування інших видів насильства, в т.ч. побутового, релігійного тощо. Відсутність масового засудження агресорів, короткий «час життя» теми, відносно низький пріоритет протидії агресії засвідчують посилення десенсибілізації спільнот. Таким спільнотам простіше нав'язати ідеї, які суперечать загальнолюдським уявленням, сконструювавши нейтральне або позитивне ставлення до них. За умови поступового здійснення процесу його негативні наслідки будуть мінімально помітними на ранніх етапах, але проявляться в довгостроковій перспективі.

Алертність полягає в мобілізації суспільства та виникає внаслідок реакції комунікаторів на дії опонентів, що прослідковано у кейсах «Єврономери» та «Ніч на Банковій». На підставі аналізу першого кейсу можемо стверджувати, що ефекти, викликані практиками, можуть стати підґрунтям формування політичної платформи навколо ідеології, поширюваної прихильниками єврономерів. Кейс конструює діяльність самоорганізованої платформи, яку на момент проведення дослідження не підтримували помітні політичні групи інтересів як з числа влади, так і з числа

опозиції – тобто «низову ініціативу». Його дискурс може впливати на позиціонування широких мас не лише щодо питання «єврономерів» як економічного інтересу, а і на ставлення громадян до ролі держави в їхньому житті та ставлення до держави як до системи. У кейсі «Ніч на Банковій» визначено, що завдяки застосуванню активістами помірних та ненасильницьких методів комунікації та дії, а також високому авторитету та впізнаваності комунікаторів, їхні ідеї мають високий ступінь атрактивності та змушують суспільство прислухатися, а владу – демонструвати готовність до діалогу. В обох кейсах на тлі алертності може відбуватися конверсія меншості із поширенням дискурсивного впливу представників самоорганізованої групи на суспільство. Внаслідок цього відбувається переосмислення цінностей, яке може бути мобілізоване групами інтересів для досягнення політичних цілей.

Описані ефекти можуть конструюватися завдяки застосуванню різних психологічних практик і використовуватися для відволікання уваги суспільства, зниження його протестного потенціалу, підштовхування до вчинення масами імпульсивних дій, нав'язування суперечливих ідей, стимулювання суспільства до переосмислення цінностей та подальшої мобілізації.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в аналізі та систематизації психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа, висвітлено можливості використання згаданих практик як регуляторів суспільної поведінки, застосовуваних у разі зростання інтенсивності громадянського протистояння з метою нормалізації конфліктних соціально-політичних процесів.

Результати, отримані в ході дослідження, дають можливість зробити наступні висновки.

1. Громадянське протистояння як політико-психологічний феномен є одним з етапів континууму соціально-політичних конфліктів, розташовуючись між соціальною напруженістю та соціальним конфліктом. Порівняно з першим громадянське протистояння є більш активним процесом та реалізується артикульованими групами інтересів, що протидіють одна одній, порівняно з другим – не передбачає наявності тривалих та глибоких протиріч між групами, інтереси яких зіткнулися.

Громадянське протистояння є формою внутрішньодержавної групової конфронтації, що характеризується кристалізацією ціннісних протиріч і протиставленням інтересів та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії. У комунікативній сфері воно оприявнюється боротьбою дискурсів, відтворюваних групами інтересів. Одним із критеріїв виникнення громадянського протистояння є початок вибудовування образу ворога в дискурсі як одного з традиційних засобів оформлення різних ідентичностей.

Специфіка конструювання громадянського протистояння в Україні включає такі особливості, як експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності,

вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів, семантична невизначеність та проактивність діяльності держави. Ці особливості створюють специфічну конфігурацію, яка має результатом певні психологічні практики, що, в свою чергу, впливають на суспільство.

2. В умовах здійснення активних політичних дискусій соціальні медіа – як специфічне середовище комунікації (динамічне, інтерактивне, конкурентне та принципово не обмежене в обсягах інформації) – постають як простір дискурсивного впливу на суспільство загалом та окремі групи комунікаторів. Особливостями впливу такого дискурсу є утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі в діалозі, та ефекти «інформаційного кошика» або «інформаційної бульбашки». Групова поляризація як базовий процес громадянського протистояння в соціальних медіа відбувається швидше та більш радикально, ніж поза віртуальним простором внаслідок таких особливостей, як необхідність чіткого позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі, відсутність рамок, що обмежують ідентичність людини, нижчий рівень цензури, самоцензури, відповідальності комунікаторів, оперативність реакції комунікаторів, розсіювання уваги, можливість долучення сторонніх учасників, відсутність реального контакту тощо. В силу цих особливостей комунікація в соціальних медіа є менш обмеженою для широкого кола учасників, менш продуктивною та конструктивною та часто відрізняється вищим рівнем агресії.

3. Розроблено аналітичну модель дослідження політичних дискурсів у соціальних медіа, що базується на критичному дискурс-аналізі за методом Н. Феркло (аналіз лінгвістичних характеристик, дискурсивних практик та соціальних практик). Вона передбачає дослідження комунікативних кейсів за кількома ознаками: лінгвістична насиченість текстів, напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі, напруженість боротьби дискурсів поза віртуальним середовищем, із подальшим попарним співвіднесенням залежно від інтенсивності прояву того чи іншого критерію.

Три компоненти моделі уможливають ідентифікацію основних психологічних практик, що цілеспрямовано чи неумисно використовуються групами інтересу, а також особливості відтворення дискурсів у соціальних медіа, спричинені дією згаданих особливостей. Структура психологічної практики включає визначення мети (очікуваний результат з точки зору комунікатора), сторони взаємодії (хто і на кого впливає, які групи конкурують за увагу тощо) та інструментів (недискурсивні та дискурсивні).

4. В ході аналізу кейсів визначено такі психологічні практики громадянського протистояння, як сегрегація членів спільноти, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, дискредитація дискурсу, конструювання винуватця та ініціювання реакції.

Ці практики можуть конструюватися групами інтересів в різних комбінаціях та з різною ефективністю, ведучи при цьому до формування різних психологічних ефектів – монотонії, амбівалентності, десенсибілізації або алертності. Відповідні ефекти можуть бути використані для відволікання уваги суспільства, зміни (нарощування чи зниження) рівня протестного потенціалу, підштовхування до

імпульсивних дій, нав'язування суперечливих ідей чи стимулювання суспільства до переосмислення цінностей – як в позитивному ключі, так і в негативному. Визначені закономірності можуть бути використані групами інтересів для конструювання порядку денного та встановлення домінування власного дискурсу на публічних аренах.

Перспектива подальших досліджень полягає в оцінці впливу психологічних практик на різні цільові групи в суспільстві у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Яровий Д. О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні /Д. О. Яровий // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2015. – № 128. – С. 307-311.

2. Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 3 (17). – С. 23-37.

3. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 4 (18). – С. 133-142.

4. Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2017. – № 5 (19). – С. 271-281.

5. Яровий Д. О. Критичний дискурс аналізу як метод дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – Херсон, 2018. № 3, том 2. – С.166-173.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

6. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media /Д. О. Яровий // Психологічні перспективи. – Київ, 2017. – № 29. – С. 244-255.

Б) Оpubліковані праці апробаційного характеру:

7. Iarovy D. O. Topical research outlets of the communicative mechanisms of counter-terrorism activity /D. O. Iarovy // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали II Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Роял Прінт, 2013. – Ч. I. – С.170-173.

8. Iarovy D. O. Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of

Ukraine /D. O. Iarovy / Informacijos mokslai. – Vilnius, 2015. – №. 70. – P. 7-24.

9. Яровий Д. О. Громадянське протистояння в соціальних медіа в контексті глобалізаційних процесів /Д. О. Яровий // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали III Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (01.02.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-10-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsezi-evropi-ukrajini-ta-svitu/102-gromadyanske-protistoyannya-v-sotsialnikh-media-v-konteksti-globalizatsijnikh-protseziv>.

10. Яровий Д. О. Дискурсивні фрейми громадянського протистояння в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – Київ, 2016. – № 9. – С. 216-232.

11. Яровий Д. О. Роль громадянського протистояння в соціальному діалозі в Україні /Д. О. Яровий // Соціальний діалог у контексті європейської політики: матеріали онлайн круглого столу Ін-ту соціал. та політ. псих. НАПН України (16.11.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <https://www.facebook.com/events/285480035181180/permalink/293507644378419>.

12. Яровий Д. О. Соціальні медіа як середовище загострення громадянського протистояння /Д. О. Яровий // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (11.11.2017 р.). Київ, 2017. – С.475-477.

13. Яровий Д. О. Особливості перебігу групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали VIII Всеукр. наук. конф. (06.12.2017 р.). – Чернігів, 2017. – С.475-477.

АНОТАЦІЇ

Яровий Д. О. Психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2019.

У дисертації визначено особливості громадянського протистояння як окремого політико-психологічного феномену. Виявлено особливості функціонування дискурсів в соціальних медіа та роль групової поляризації як базового процесу розгортання громадянського протистояння. Описано процедурні особливості функціонування політичних дискурсів у соціальних медіа. Розроблено аналітичну модель дослідження політичних дискурсів у соціальних медіа. Визначено структуру психологічної практики в соціальних медіа та систематизовано психологічні практики громадянського протистояння в цьому середовищі. Описано психологічні ефекти, продуковані практиками громадянського протистояння в соціальних медіа на спільноти (монотонія, амбівалентність, десенсибілізація та алертність) та висвітлено можливості їхнього застосування у процесах деконструкції громадянського протистояння.

Ключові слова: громадянське протистояння, соціальні медіа, групова поляризація, психологічні практики, критичний дискурс-аналіз.

Яровой Д. А. Психологические практики гражданского противостояния в социальных медиа. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.11 - политическая психология. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев, 2019.

В диссертации определены особенности гражданского противостояния как отдельного политико-психологического феномена. Выявлены особенности функционирования дискурсов в социальных медиа и роль групповой поляризации как базового процесса развертывания гражданского противостояния. Описаны процедурные особенности функционирования политических дискурсов в социальных медиа. Разработана аналитическая модель исследования политических дискурсов в социальных медиа. Определена структура психологической практики в социальных медиа и систематизированы психологические практики гражданского противостояния в этой среде. Описаны психологические эффекты, производимые практиками гражданского противостояния в социальных медиа на сообщества (монотония, амбивалентность, десенсбилизация и алертность) и освещены возможности их применения в процессах деконструкции гражданского противостояния.

Ключевые слова: гражданское противостояние, социальные медиа, групповая поляризация, психологические практики, критический дискурс-анализ.

Iarovy D. O. Psychological practices of civil confrontation in social media. – On the rights of the manuscript.

Thesis for Candidate of Psychological Science. Specialty is 19.00.11 Political Psychology. – Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The thesis describes the features of civil confrontation as a particular political and psychological phenomenon. It reveals the features of the functioning of discourses in social media, and the role of group polarization as the basic process of civil confrontation buildup. The continuum describing the evolution of the processes of socio-political conflicts defines the civil confrontation as a transitive phase between social tension and social conflict characterized by the crystallization of value conflicts between the parties to a conflict. To this purpose, the comparison of "civil confrontation" with such phenomena as "social tension", "social conflict", "civil conflict" and "civil war" was conducted. This allows improving the categorical apparatus of political psychology and explaining that civil confrontation takes place primarily in the communicative sphere in the form of the struggle of competing discourses.

The overview of the group polarization as the basic process of civil confrontation is presented. It is determined that with the help of group polarization, the interest groups that initiate and reproduce the discourse are able to influence the society in order to execute their interests. Group polarization takes place in public arenas under conditions of intense competition of discourses, and it is expressed as the embodiment of the heterogeneous views of the participants in the discussion to the mutually exclusive positions. Since the group polarization makes the group decision more extreme, the

positions of the participants of communication during this process are distancing from the average and the compromise between them is becoming less possible. Thus, group polarization decreases the potential of groups' cooperation with each other and leads to the growth of competition and identities' clash.

The main factors that influence the reproduction of civil confrontation in the discursive domain in Ukraine are determined, such as the widespread contradistinction of the ethnic and civic identity of a Ukrainian, impact of external groups of interests, dehumanization of opponents within the country, semantic uncertainty of the concepts, and the proactive functioning of state bodies. The procedural features of the political discourses' functioning in the social media are described, such as maintaining the focus of communication, supporting the illusion of participation in dialogue, personalization of the communicator, and the effects of the "information basket" or "information bubble".

The analytical model of research for political discourses in social media was developed. It is based on the critical discourse analysis method by N. Fairclough (analysis of the text, discourse practice and social practice) and involves the study of communicative cases selected on several criteria: the linguistic saturation of the texts, the intensity of discourses' struggle in the virtual environment and the intensity of the discourses' struggle outside the virtual environment.

The model for researching the structure of psychological practice in social media as a routine action is proposed, and includes the definition of the goal of practice (expected result from the standpoint of the communicator), the parties to the interaction (whom it influences, which groups compete for attention, etc.) and the instruments (technical and psychological). With to the application of the above described model, the psychological practices of civil confrontation in the social media are determined and systematized. These practices include the segregation of community members, activation of the gray zone, mobilization of the opponent, personalization of the communicator, definition of permitted boundaries, discourse discreditation, construction of the accused communicator, and the initiation of reaction. These practices can be used by interest groups to fulfill deliberate effects on target audiences and thus exacerbate the civil confrontation or to expand the scope of its participants.

Further analysis of the data describes the psychological effects for society from the production of mass discourses of civil confrontation in the social media and the application of psychological practices such as monotony, ambivalence, desensitization and alertness. These effects can be used to distract the attention of society, reduce its protest potential, push the masses to impulsive actions, impose contradictory ideas, and stimulate society to rethink values and to enhance social mobilization. They can be utilized by the interest groups to design an agenda and establish the domination of their own discourse in public arenas.

Key words: civil confrontation, social media, group polarization, psychological practices, critical discourse analysis.